

Examining the personality and performance of the leaders of the civilization of the Islamic world

(A case study of Imam Hadi Rasi, the founder of the Zaydi civilization in Yemen)

Mohammad Javad Najafi ¹ | Mohammad Hossein Rajabi Devani ² | Mohammad Sepehri ³

Abstract

Yemen's Zaidi government is the longest religious government not only in Yemen but also in the Islamic world. Exporting the idea of Zaidi revolutions from Kufa and Medina to Saada and Sana'a and the establishment and continuation of the Zaidi government in different periods of Yemen's history in the shadow of the struggle and guidance of selfless leaders led to the establishment and survival of a civilization of Zaidi thought in this country until Zaidiyyah with the dynasty of imams. The Zaydis of Yemen ruled over Yemen for many centuries. In the meantime, the position of Imam Hadi Rasi as the founder of this movement and prominent personality of Yemeni Zaydis who has different dimensions and has always been mentioned as a model for the leaders of this civilization movement in Yemen is important. The main goal of the current research is to answer the main question, what was the character and performance of Imam Hadi Rasi as the founder of the Zaydi civilization in Yemen? The result of this research, which was obtained with the library and documentation method and the descriptive-analytical method using Persian and Arabic sources, especially Zaidi texts in the history of Yemen, states that the political thought and theological and jurisprudential principles of Imam Hadi Rasi in the direction He is the upliftment of Islamic civilization and he has the spirit of anti-tyranny and jihad against enemies, religiosity and meritocracy, populism and concern for the development and prosperity of the country, while he is a brilliant politician and a worldly thinker in political, military, economic and cultural performance. In its era, Zaidiyyah has done its civilizational mission well for future generations in Yemen.

Keywords: Quran, culture and civilization, "Muknat", property, power.

1. Doctoral student of History Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
2. Corresponding Author: Associate Professor, Department of Islamic Revolution Studies, Faculty of Culture and Social Sciences, Imam Hossein University, Tehran, Iran. m.h.rajabidavanei@gmail.com
3. Professor of History Department, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

بررسی شخصیت و عملکرد رهبران تمدن‌ساز جهان اسلام (مطالعه موردی امام هادی رسی، پایه‌گذار تمدن زیدی در یمن)

محمدجواد نجفی^۱ | محمدحسین رجیبی دوانی^۲ | محمد سپهری^۳

چکیده

حکومت زیدیه یمن طولانی‌ترین دولت مذهبی نه‌تنها در یمن بلکه در جهان اسلام است. صدور اندیشه انقلاب‌های زیدی از کوفه و مدینه به صعده و صنعاء و تأسیس و تداوم دولت زیدی در ادوار مختلف تاریخ یمن در سایه مبارزه و هدایت رهبران فداکار منجر به استقرار و بقای تمدنی از جنس اندیشه زیدی در این کشور گردید تا زیدیه با سلسله ائمه زیدی یمن قرن‌های طولانی بر یمن حکمرانی نماید. در این میان جایگاه امام هادی رسی به عنوان پایه‌گذار این نهضت و شخصیت برجسته زیدیان یمن که دارای ابعاد مختلف بوده و همواره از وی به عنوان الگویی برای رهبران این جریان تمدنی در یمن نام برده شده است، دارای اهمیت می‌باشد. هدف اساسی پژوهش حاضر پاسخ به این سؤال اصلی می‌باشد که شخصیت و عملکرد امام هادی رسی به عنوان پایه‌گذار تمدن زیدی در یمن چه بوده است؟ دستاورد این پژوهش که با روش کتابخانه‌ای و اسنادی و شیوه توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع فارسی و عربی به خصوص متون زیدی در تاریخ یمن به دست آمده است، بیان می‌دارد که اندیشه سیاسی و اصول کلامی و فقهی امام هادی رسی در جهت اعتلای تمدن اسلامی بوده و وی با داشتن روحیه ظلم‌ستیزی و جهاد با دشمنان، دین‌مداری و شایسته‌سالاری، مردم‌داری و اهتمام به عمران و آبادانی بلاد، ضمن اینکه سیاستمداری متبحر و عالمی اندیشه‌ورز می‌باشد در عملکرد سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی دوران خود نیز رسالت تمدنی خویش را برای نسل‌های آینده زیدیه در یمن به خوبی انجام داده است.

کلیدواژه‌ها: یمن، هادی رسی، رهبر زیدی، تمدن زیدی.

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول: دانشیار، گروه مطالعات انقلاب اسلامی، دانشکده فرهنگی و علوم اجتماعی، دانشگاه جامع امام حسین(ع)، تهران، ایران.
Email. m.h.rajabidavane@gmail.com

۳. استاد، گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

پس از نفوذ و گسترش سریع اسلام در شبه جزیره عربستان، یمن از اولین بلادی بود که به زیر چتر اسلام آمد. این کشور متمدن با گذشته طولانی در تمدن‌داری خیلی زود اسلام را جایگزین سنت‌های خود نمود، با پذیرش اسلام در این کشور بزرگ عربی، کار به اینجا ختم نمی‌شود و در روزگار سده‌های اول اسلام، مکتبی نو به صورت هدفمند پایه‌ریزی می‌شود که ثمره آن منجر به تأسیس حکومت زیدی در یمن می‌گردد. مکتبی که در مقابل شیعه عثمانی یا اموی مطرح و ادامه‌رو مکتب علوی بوده و با این تفاوت که با قیام به سیف، تقیه و مصلحت جریان شیعی ائمه‌اثنی‌عشریه (علیهم‌السلام) را در آن زمان با شکست‌های پی‌درپی بر نمی‌تازد و با هزینه‌های زیاد و حتی با انزوای تاریخی دست از مبارزه مسلحانه علیه ظلم بر نمی‌دارد. جایگاه خود را در پهنه اسلام برمی‌گزیند و خود را در یمن ماندگار می‌کند این حکومت با فراز و فرود بسیار عمدتاً در خاندان هادی‌الی‌الحق (پایه‌گذار دولت زیدی در یمن) ادامه یافت و نزدیک به شصت امام زیدی در یمن را شامل می‌گردد. این سلسله امامت و به دیگر سخن حکومت زیدیان یمن تا کودتای ۱۳۸۲ ق عبدالرحمن الآریانی یا انقلاب ۱۹۶۲ که باید گفت بزرگ‌ترین سلسله حکومتی از جنس مذهبی در اسلام می‌باشد در قرن معاصر ادامه داشت و همواره نمود تمدنی داشت تا اینکه پس از متحمل شدن انزوای چند ده ساله مجدداً در دهه اخیر با انقلاب خوئیان یمن احیاء و ادامه پیدا نمود. بی‌شک پرداختن به ابعاد مختلف شخصیتی و حکم‌رانی یحیی‌بن‌حسین ملقب به امام هادی‌الی‌الحق (مؤسس و پایه‌گذار تمدن زیدی در یمن) به عنوان رهبری که همواره الگوی حکمرانی و تمدنی در یمن بوده است از نکات مهم در حوزه تحقیقات تمدنی جهان اسلام می‌باشد. وی در سال ۲۸۸ قمری، در حجاز قیام کرد و زیدیان دور او گرد آمدند. در همین سال با همکاری قبایل یمنی وارد صنعا شد. در جایگاه امام زیدی به نامش خطبه خواندند. اگرچه او درگیری‌هایی با قبایل یمن داشت اما در نهایت زمام امور آنجا را به دست گرفت (محرمی، ۱۳۹۶: ۱۵۰). یحیی‌بن‌حسین سرانجام در سال ۲۹۸ هجری قمری در اثر مسمومیت از دنیا رفت. از وی به عنوان یکی از بزرگ‌ترین شخصیت‌های زیدی یاد شده و از لحاظ علم و دانش نیز جایگاه ممتازی داشته است، از این‌رو، مذهب زیدی در یمن به نام وی معروف شده و هادویه خوانده می‌شود (ربانی گلپایگانی، ۱۳۷۷: ۱۴۴). هدف این پژوهش

پرداختن به ابعاد شخصیتی و عملکردی وی و پاسخ به این سؤال می‌باشد که شخصیت و عملکرد امام هادی رسی به عنوان پایه‌گذار تمدن زیدی در یمن چه بوده است؟ چرا که سیره اخلاقی و رفتاری وی همواره خطی مشی و الگوی رهبران و والیان بعدی یمن بوده است و جایگاه وی در حیات تمدن زیدی در یمن بی‌نظیر می‌باشد.

مبانی نظری و روش

مؤلفه‌های تمدنی بسیارند و دایره مطالعه این مقاله نیز اندک می‌باشد، اما بدیهی است که در زمره ارکان تمدنی؛ حاکمیت سیاسی، فعالیت‌های اقتصادی، خلاقیت‌های هنری، تکاپوهای علمی، دین و اخلاق سهم مهمی را در نمایان ساختن مظاهر تمدنی بر عهده دارند (جان احمدی، ۱۳۹۶: ۴۹-۲۴). اگر این را بپذیریم که تمدن اساساً پدیده‌ای تاریخی است که در مرحله‌ای از تاریخ حیات بشری ظهور کرده و در گذر زمان تحول یافته است (معینی، ۱۳۸۰: ۶۹). نقش انسان‌های نخبه و فعال در جوامع بشری برای ظهور و رهبری این پدیده تحت عنوان "رهبران تمدن ساز" نمود عینی پیدا می‌کند. چنانچه که امام هادی رسی در یمن یک رهبر تمدن ساز به شمار می‌آید. این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و اسنادی و شیوه توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع فارسی و عربی به خصوص منابع و متون دست اول زیدی در تاریخ یمن به بررسی مسئله مذکور می‌پردازد.

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر تحقیقات متنوعی در خصوص زیدیه انجام شده است، نظیر کتاب پویش و رویش تعاملی زیدیه نخستین؛ اثر روح‌اله توحیدی‌نیا، اما در خصوص نقش و جایگاه رهبران زیدی با اثر جامعی مواجه نیستیم. همچنین با توجه به تحولات چند سال اخیر یمن نیز با فراوانی پژوهشی نسبتاً خوبی در حوزه یمن مواجهیم که بیشتر به مباحث دهه‌های اخیر یمن پرداخته شده و خلاء پژوهشی در حوزه تاریخ و تمدن یمن اسلامی را عینی‌تر می‌نماید. در این میان حسن خضیری با عنوان دولت زیدیه در یمن (۲۸۰-۲۸۹ هـ قمری) به بازسازی فضای ظهور زیدیه در بدو تأسیس در یمن پرداخته است، سید علی موسوی‌نژاد در مقاله‌ای با عنوان پیدایش و تطور دولت زیدیه در یمن، ابعاد ظهور و تأسیس دولت زیدی و تطور آن را بیان می‌دارد، سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی در مقاله عوامل تأثیرگذار بر قدرت الهادی الی الحق در چند خط به خصوصیات اخلاقی الهادی

اشاره کرده‌اند، همچنین در عناوین پایان نامه و رساله‌ها نیز با عنوان الهادی الی الحق و یحیی بن حسین رسی کاوش گردید، که همه به این اشاره دارند که تحقیقی به وضوح، شخصیت و عملکرد امام هادی الی الحق، بنیان گذار و رهبر تمدن ساز زیدی یمن را بررسی نکرده است، از این رو این پژوهش با استفاده از منابع تاریخی شخصیت و عملکرد وی را بررسی می‌نماید.

یافته‌های پژوهش

امام هادی رسی

یحیی بن حسین رسی، معروف به هادی الی الحق در سال ۲۴۵ متولد شد و در سال ۲۸۰ هجری دعوت خود را علنی نمود و در سال ۲۹۸ در صنعاء درگذشت (واسعی یمانی، ۱۳۴۶ ق: ۲۸۱). یحیی بن حسین که فقیه، متکلم، محدث، ادیب و شاعری برجسته بود، پیش از آمدن به یمن رهسپار طبرستان شد که در آن روزگار تحت فرمانروایی علویان طبرستان بود و محمد بن زید علوی بر آن فرمان می‌راند. با ورود یحیی به آمل شمار زیادی از شیعیان زیدی بر گرد او جمع شدند که این امر سبب نگرانی محمد بن زید و وادار کردن او به ترک طبرستان شد (محلّی، ۱۴۲۳: ج ۲، ۱۴-۱۳). یحیی بن حسین شخصا تمایل داشت که مرکز نهضت خود ضد عباسیان را طبرستان قرار دهد و بر مردم امامت و حکومت کند، اما به علت حکمرانی محمد بن زید بر طبرستان و نیز پایگاه مردمی قوی او در آن مکان، هادی الی الحق در این راه توفیقی پیدا نکرد، هر چند بر اساس برخی منابع توانست با شیعیان جد خود یعنی قاسم رسی در آنجا دیدار و برخی از آنان را به صورت مخفیانه جذب حرکت خود نماید. این افراد در زمان قیام وی از طبرستان ایران به یمن مهاجرت نمودند و ضمن حمایت و پشتیبانی از انقلاب وی در میدان‌های نبرد نیز از باوفاترین جنگجویان وی بودند (خضیری، ۱۳۸۵ ق: ۲۸ گرج). یحیی به سال ۲۸۰ ق به یمن آمد. یمانیان در آغاز از یحیی استقبال شایانی کردند، اما بعدها آن‌چنان که باید از او اطاعت نکردند تا اینکه یحیی به حجاز بازگشت (محلّی، ۱۴۲۳: ج ۲، ۱۹). گرجه در این سفر حرکت جدی نظامی و یا تبلیغی توسط وی برای اعلام قیام صورت نگرفت، اما می‌توان گفت سفر او به سرزمین یمن در مرحله اول، به منزله ارزیابی و آگاهی از اوضاع یمن و دیدار با یاران با اخلاص در یمن بود (چلونگر و شاهمرادی، ۱۳۹۵: ۲۹۷). مدت زیادی از بازگشت یحیی از یمن نگذشته بود که اختلافات و

آشوب‌های داخلی در یمن، به خصوص در میان قبایل داخلی بالا گرفت و آن‌چنان که گفته‌اند: «مردم یمن را مصائب فراگرفت» (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۳۷). در میان از قبایل صعده و اطراف آن به نام‌های سعد و ربیعہ - که در میان اکیلیان خود از قبایل بزرگ صعده حساب می‌شدند - (همدانی، ۱۴۱۰ هـ: ۲۲۴). و فطیمیان که با سقوط بنی حرب و بنی حارث بن سعد در زمان ابراهیم بن موسی علوی و روزگار خلیفه مأمون عباسی به ریاست بنی سعد رسیده بودند (همدانی، ۱۴۰۸ ق: ج ۱، ۳۲۷-۳۲۶). تنش‌ها بالا گرفت و به جنگ رسید. عده‌ای این بحران جدید به وجود آمده را به سبب ناراحتی یحیی و سیادت وی ربط دادند و از سر خوف و پشیمانی به یحیی نامه نوشتند و از وی خواستند تا در یمن به نزد آنان بازگردد و قول یاری وی را دادند (حسنی، ۱۴۲۲ ق: ۱۱۲-۱۱۱). اما یحیی در ابتدا قبول ننمود، چنانچه نامه‌های پیاپی این قبایل در اواخر سال ۲۸۳ ق / ۸۹۷ م و توسل به پدر و عموهای یحیی جهت راضی نمودن وی برای بازگشت به یمن و تعهد و قسم یاری تا پای جان و سفر هیئت نمایندگان قبایل بنی فطیمه از خولان صعده نزد یحیی بن حسین در حجاز و دعوت مسرانه آنان از وی موجب شد تا نظر یحیی بازگردد و برای قیام راهی یمن گردد (خضیری، ۱۳۸۵ ق: ۳۹). حال که یحیی شرایط را برای گسترش دعوت زیدی مناسب دید، برای بار دوم رهسپار یمن شد و تمام توان خود را در این زمینه به کار بست تا اینکه در سال ۲۹۰ ق بسیاری از یمنیان به عنوان (الهادی الی الحق) با وی بیعت کردند و بدین ترتیب او به عنوان نخستین امام زیدی یمن، پا به عرصه تاریخ نهاد (چلونگر و شاهمرادی، ۱۳۹۵: ۳۰۰). اقدامات او برای حل فقر و مشکلات معیشتی مردم، خیلی سریع مورد استقبال مردم و ایجاد پایگاه قوی مردمی گردید. بیعت مردم یمن به محوریت صعده با الهادی الی الحق به عنوان امام جریان زیدی و حاکم حکومت اسلامی؛ سبب رویشی جدید در ابعاد سیاسی و اعتقادی برای یمنیان گردید، تا جایی که جنگ‌های طولانی مدت داخلی پایان یافت و صلح پایدار در زیر بیرق او برپا گردید. کاری که به نظر هرگز آل یعفر، دولت مقتدر صنعا و معاصر با زیدیان آن روز، موفق به انجام آن نشده بود (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۴۱). او با گرفتن بیعت از مردم، صعده را مرکز حکومت خود قرار داد و مذهب زیدی را به یمن منتقل کرد (خضیری، ۱۳۸۰: ۳۷). الهادی در ابتدای رسیدن به صعده در دعوتی عمومی و نیز مکتوب، یمنیان را به احیای امر به معروف و نهی از منکر و قیام با امامان اهل بیت از فرزندان حسن و حسین (علیه‌السلام) دعوت نمود و اصول قیام و پشتوانه دینی و اعتقادی حرکت خود را برای آنان تبیین نمود (حسنی، بی تا: ۹). وی پس از برقرای

امنیت در شهر صعده بلافاصله متوجه تأمین امنیت و الحاق سرزمین‌های همجوار و مسیرهای مواصلاتی به محدوده حکمرانی خود گردید (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۶۵). وی همچنین بعد از سیطره بر نواحی شمالی یمن، متوجه مناطق جنوبی گردید و با الحاق این مناطق به حوزه مرکزی خود توانست نفوذ و حضور خود در آن مناطق را تثبیت نماید (همان: ۹۲). وی تا سال ۲۹۸ به محوریت صعده در یمن فرمان راند (خضیری، ۱۳۸۰: ۹۵). هادی پس از پیروزی در نبرد با علی بن فضل قرمطی به صعده برگشت و بنابر روایتی در روز جمعه یازدهم ذی الحجه ۲۹۸ هجری قمری با سم در صعده مسموم شد و در همان مکان به خاک سپرده شد که از آن زمان تا به امروز زیارت گاه یمنی‌هاست و مطالب عجیبی در خصوص بارگاه او نظیر معطر بودن همیشگی مزار او و تابیدن نور ماه بر مزار او در برخی از شب‌های سال نقل شده است و همواره این مکان مورد توجه زیدیه یمن بوده است (واسعی یمانی، ۱۳۴۶ ق: ۲۳).

۱. اندیشه سیاسی

در منابع در پاسخگویی به این پرسش که نخستین تعاملات زیدیه و معتزله در چه مناطق، با چه رویکرد و در چه ابعاد و موضوعاتی بوده‌اند، اطلاعات دقیقی به دست نمی‌دهند، اما این روابط از قرن سوم هجری به روشنی در برخی مکتوبات و گفتگوهای علمای زیدی، یا معتزلی بازتاب یافته‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهند اندیشه‌های قاسم رسی، در کرسی‌ها و جلساتی شکل گرفتند که در اواخر قرن دوم با حضور استادان و برجستگان مکتب معتزله تشکیل می‌شدند. همین امر سبب شد تا برخی اعتقادات معتزله به صراحت در آثار وی قابل مشاهده باشند و گاه از او به عنوان نخستین فرد یاد شود که با قبول و ترویج برخی اندیشه‌های اعتزالی، زمینه پذیرش اعتقادات معتزله را به صراحت و مستقیم برای زیدی مذهب پدید آورد. رویکردی که در عصر هادی الی الحق شدت گرفت که او نیز تحت تأثیر استاد معتزلی خویش ابوالقاسم کعبی بلخی (متوفی ۳۱۹ ق) بود. بر پایه برخی شواهد، روابط وی با معتزله و نزدیکی باورهای وی با آنان تا جایی بود که گاه جلسات درسی او با حضور علما و بزرگان معتزله از مصر و عراق و حجاز تشکیل می‌شدند (توحیدی‌نیا، ۱۳۹۹: ۱۸۶). فرقه زیدیه از نظر سیاسی و

مذهبی به جناب زید فرزند امام زین‌العابدین (علیه‌السلام) منسوب می‌باشد که در اواخر دولت اموی وارد صحنه سیاست گردید (شامی، ۱۳۶۷: ۲۴۴). زیدی‌ها بر خلاف امامیه، نص را لازم نمی‌دانند بلکه معتقدند که هر کس که در برابر ستمگری‌ها قیام کند باید همراه او قیام کرد (ابن‌قتیبه: ۱۳۳۹: ۶۶۲) آنها معتقدند که امامت باید در میان فرزندان حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) باشد و می‌گویند هر فاطمی که شمشیر بکشد و مردم را به سوی خود دعوت کند، اطاعت او همچون اطاعت حضرت علی بر آنها واجب است (اشعری قمی، ۱۳۶۱: ۷۰). مهم‌تر از قیام زید، اندیشه چارچاب یافته قیام بود که به عنوان سنگ بنای اندیشه زیدیان، سبب توجه و پرداختن بیشتر بازماندگان قیام به شخصیت و آرای زیدبن‌علی شد. این فکر در کسانی - چون امام هادی رسی - که بعدها به عنوان رهبران فرقه زیدیه معرفی شدند، چنان تأثیرگذار بود که گاه هویت اصلی باور آنان را تشکیل می‌داد (توحیدی‌نیا، ۱۳۹۹: ۹۹). از ویژگی‌های اصلی امام در دیدگاه زیدی‌های یمن، قیام مسلحانه و آشکار برضد حاکم طاغی و دستگاه ظلم است. به اعتقاد زیدیه تنها امامت سه امام یعنی امامان علی، حسن و حسین (علیهم‌السلام) از سوی پیامبر (صلوات‌الله‌علیه) تعیین و ابلاغ شده بود و بعد از ایشان امامت از آن فردی از فرزندان حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) است که به جهاد علنی و قیام علیه ستمگران پردازد. بر اساس این عقیده، امامت سایر امامان شیعه که به قیام علنی نپرداختند، مورد قبول زیدیان نیست و در عوض افرادی از نسل حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) که قیام کردند، امامان زیدی به‌شمار می‌روند مانند زیدبن‌علی، یحیی بن زید، محمدبن‌عبدالله بن حسن (نفس زکیه) و ابراهیم بن عبدالله (برنجکار، ۱۳۹۰: ۸۸). از دیگر شرایط امام این است که عالم، زاهد، شجاع و سخی باشد. در نگاه زیدیه، عصمت شرط امامت نیست. آنها به اصل مهدویت معتقدند اما انطباق آن در امام دوازدهم شیعیان را نمی‌پذیرند (سلطانی، ۱۳۹۰: ۲۹۲). آنان امر به معروف و نهی از منکر را واجب می‌دانند. ائمه زیدیه در راستای احیای این اصل علیه دستگاه ظلم قیام کرده و کشته می‌شدند (مشکور، ۱۳۷۵: ۸۰).

۲. اصول فقهی و کلامی

آثار کلامی و فقهی او برگرفته از آراء فکری خود که تحت تربیت پدرش امام قاسم رسی که خود از مبلغین بزرگ شیعه زیدی در آن زمان بود شکل گرفته بود. اندیشه علمی و نوع جهان بینی یحیی از نظر وی ریشه در درک افعال و الطاف الهی بر اساس دین اسلام دارد. اعتقاد او مبنی بر اینکه آثار و افعال خداوند را مخلوقات وی به ظهور می‌رسانند، خیلی سریع در بین هواداران و پیروانش مورد استقبال بود. از بعد کلامی هادی الی الحق، خداوند بسیار عادل تر از این می‌باشد که بخواهد کفر و ستم و ظلم را بیافریند. خداوند متعال دستور به بندگی خود و اطاعت و دوری از گناه داده است و خود نمی‌آید سبب خلق کفر برای بندگانش گردد. امام هادی الحق معتقد بود که خداوند متعال هر عمل و اندیشه و حرکت زشت و مکنکر از بندگانش را نمی‌پسندد. براساس نظر وی، حضرت علی (علیه السلام) با فضیلت‌ترین اصحاب پیامبر (صلوات‌الله‌علیه) و شایسته‌ترین فرد برای جانشینی ایشان بوده است. اعتقاد به حقانیت و امامت امام حسن مجتبی (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) و وجوب اطاعت از آن دو و نیز پذیرش امامت اولاد حسنین و جواز تداوم امامت با اصول تعریفی زیدیه، نشان از تداوم پذیرش اعتقاد امامت دارد. بر همین اساس به تبع پذیرش امامت فرزندان امام حسن (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) و هریک از آنان که عالم به کتاب خدا و سنت پیامبر، زاهد و متقی، مجاهد فی سبیل الله و قائم به سیف باشد، نظریه امامت زیدیه را تقویت کرده است. از منظر غکری امام هادی امامت اما زیدی تنها با بیعت و انتخاب مردم به دست نمی‌آید، بلکه فضایل اخلاقی و شایستگی‌های برجسته‌ای است که خدای متعال، در نسل پیامبر (ص) از فرزندان حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) قرار داده است؛ بر این اساس تنها اگر فردی از فرزندان امام حسن (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) قیام نمود و دارای همه شرایط امامت بود، بر مسلمانان واجب است که بیعت او را بپذیرند و با وی پیمان یاری ببندند (القلقشندی، بی تا: ج ۵، ۳۹). روند تعاملات با معتزله در زیدیه چنان دنبال شد که اعتزال، در اندیشه مهم ترین رهبران زیدیه، چون ابو محمد قاسم بن ابراهیم معروف به رسی (متوفی ۲۴۶ ق) - که پیشتر اشاره گردید - وارد شد و هرچند با رعایت احتیاط از جانب او، برخی معتقدات وی را تشکیل داد. اهمیت ظهور گرایش به زیدیه در آثار قاسم رسی از این جهت است که وی برای نخستین بار پس از حدود یک قرن به سازماندهی و ارائه منسجم اندیشه زیدیان

پرداخت. البته این روند هم زبانی با معتزله در برخی مبانی و باورهای بنیادین در دوره ابوالحسن یحیی بن حسین (هادی الی‌الحق) روندی رو به رشد گرفت، تا جایی که بعدها در برخی مناطق، مهم‌ترین کتاب‌های درسی آنان، آثار قاضی عبدالجبار معتزلی (۴۱۵ق) بود. باید اشاره کرد که حتی اصول فقه زیدیه نیز بعدها- به رغم آنکه بر اجماع اهل بیت (علیهم‌السلام) در مقابل عامه و معتزله اصرار داشتند- تا حد بسیاری مبتنی بر آرای معتزله بسط یافت (توحیدی نیا، ۱۳۹۹: ۱۶۷-۱۶۸). علت نزدیکی الهادی به حنفیان به عمل‌گرایی زیدیه بر می‌گردد (سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی: ۱۳۹۸).

۳. دین‌مداری

در کتاب سیره امام هادی به تصریح اشاره شده است که هادی در ابتدای نهضت و حکومت خود وعده‌ها و اصولی را به یاران خود و مردم اعلام کرد و تا پایان دوران حکمرانی خود نیز بر انجام آنان اصرار می‌ورزید: اول اینکه هنگام نبرد با دشمن پیشاپیش آنان باشد، دوم: تنها بر اساس کتاب خدا و سنت پیامبر (صلوات‌الله‌علیه) حکم کند نه سنت شیخین، سوم: پیروانش را بر خود مقدم دارد و بر آنان برتری‌جویی و نخوت نداشته باشد و در آخر آنکه آنان را در مقرری بر خود مقدم دارد و در مقابل اینکه مردم و یارانش در برپایی حکومت حق و مبتنی بر قرآن وی را تا پای جان یاری نمایند (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۴۹-۴۸). همچنین در کنار فضائل علمی هادی اشتهارش به زهد و ورع و صدور کرامات نیز حائز اهمیت است. منابع شخصیت وی را مهربان و بی‌تکلف و قوی‌الجثه ترسیم کرده‌اند (ابن فند، ۲۰۰۲ م: ج ۲، ۵۷۳). شراب از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی یمن یعنی کشاورزی به دست می‌آمد و ظاهراً مصرف آن جزئی از فرهنگ عامیانه بود. امام هادی با شرب خمر که از مسائل شایع جامعه آن روز یمن بود به شدت مقابله کرد و کسی را که شرب خمر می‌کرد، هشتاد ضربه شلاق می‌زد (سلطانی، ۱۳۹۳: ۶۷). وی بر حضور کارگزاران حکومتی در بین مردم و حضور آنان در مساجد برای اقامه نماز جماعت تأکید داشت. وی خود قضاوت می‌کرد، در بازارها و راه‌ها قدم می‌زد تا از احوال مردم آگاهی یابد. دیوار کج را دستور بازسازی می‌داد، وی منشوری بر اساس اعتقادات فقهی و کلامی برای والیان خود نوشت و در آن وظایف آنان را برشمرده بود (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۴۶-۴۴). همچنین وی آداب واجب قضا را برای قاضیان

گوشزد کرد که میان دو طرف دعوا مساوات را رعایت کنند و اگر دو طرف دعوا برابر بودند از ضعیف آغاز کند (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۱۲۶).

۴. مدیریت بحران و قدرت کشورداری

یحیی بن حسین در سال ۲۸۰ ق در شرایطی به یمن آمد و قیام خود را آغاز نمود که این کشور دچار مشکلات فراوان سیاسی، اقتصادی، معیشتی و آبادانی یا به تعبیر امروزی مشکلات زیرساختی و شهری بود. هسته اولیه یاران وی که او در این هجرت از حجاز یاری می نمودند حدود پنجاه نفر ذکر شده است. وی با بهره گیری از موقعیت جغرافیایی یمن و دوری آن از بغداد، مرکز خلافت عباسی و استفاده از زمینه های فرهنگی - اجتماعی مناسب که عمدتاً از نارضاقتی ها نسبت به قدرت حاکمه و والیان عباسی و علاقه یمنیان در گرایش به تشیع نشئت می گرفت، توانست به نفوذی مثبت در میان توده های اجتماعی و قبایل یمنی دست پیدا نماید. گرچه این حکومت تازه تأسیس در ادامه فرآیند تثبیت بنیان های حکومتی خود با مشکلاتی همچون فقر و قحطی در یمن، بافت قبیله ای، حضور بازماندگان والیان عباسی و ظهور قرامطه روبرو شد، اما این جنبش بر خلاف سایر قیام های زیدی، تنها جنبش فکری ای شد که توانست به دلایل متعدد و با فراز و فرود بسیار تا عصر حاضر تداوم یابد (یزدانی و جان احمدی: ۱۳۹۱). نخستین دستاورد سیاسی دولت زیدی در یمن پایان جنگ ها و اختلافات قبیله ای و محلی و تثبیت مرکزیت حکومت زیدی در صعده بود (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰: ۱۸۳). از اقدامات بسیار مهم در امور کشورداری و نقاط قوت او در مدیریت بحران، سیطره سریع وی بر پایتخت قدیمی حکومت تابعه یعنی صنعاء و گسترش سرزمین های حکومت نوپای خود علی رغم مشکلات مختلفی نظیر: تمرّد و شورش برخی از رهبران قبایل بود (خضیری، ۱۳۸۰: ۵۷). حضور فعال قبایل یمنی، در جهادهای یحیی امام هادی در بحرین و نجران و هجر مؤید پذیرش اقتدار معنوی اوست (عباسی العلوی، ۱۹۸۱: ۴۷-۴۳).

۵. شایسته سالاری

هادی رسی اساس انتصابات خود را بر معیار شایستگی های اخلاقی و اعتقادی قرار می داد و این روند برگرفته از اعتقادات و صلاحیت های دینی تقریباً در ادوار مختلف ائمه این دوره حکومتی زیدیه در یمن حفظ گردیده شد تا جایی که امام حسین بن قاسم بن علی عیانی ملقب المهدی بالله

در سال ۴۰۲ ق برادر تنی اش جعفر را که امیر صنعا بود به دلیل بی‌کفایتی و عدم تطبیق بر ارزش‌های دینی با هزینه سنگین که به رویارویی با او کشیده شد، عزل نمود (الیمانی، ۱۹۸۸: ۶۵). یحیی بن حسین پیش از سپردن مسئولیت به کارگزارانش از آنان سوگند می‌گرفت که از جایگاه خود سوء استفاده نکنند و به مردم صادقانه و بدون طلبیدن اجر و قبول کردن هر نوع هدیه‌های خدمت کنند. وی مطلقاً اجازه تسخیر خانه و املاک شهری برای سکونت آنان را نیز نمی‌داد و می‌گفت از حقوق مقرر خود بایستی اجاره کند (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۴۴). وی اصرار داشت که کارگزارانش علاوه بر مدیریت صحیح در حوزه مسئولیت خود، به رشد و ارتقای معنوی مردم و باران خویش نیز توجه و اهتمام ورزند و در پیاده‌سازی احکام و شریعت دینی کوشش نمایند (حسنی، ۱۴۲۲: ۱۱۳) برخی از اسناد مکتوب و نامه‌های یحیی به کارگزارانش در دوران حکمرانی وی، سندی گویا از رویکرد وی در توجه به شایستگی‌ها و ارزش‌های اسلامی در عین بینش اجتهادی وی دارد (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۴۶).

۶. تعامل با سایر ادیان و مذاهب

تعامل با ادیان و مذاهب پیرامونی نظیر یهودیان و مسیحیان نجران از سیاست‌ها و اصول حکمرانی یحیی بن حسین بود. چرا که مناسبات میان حکومت و اقلیت‌های دینی و مذهبی و ایجاد همگرایی سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، از رقابت‌ها و تنازعات می‌کاست و نیز به رسمیت شناخت اختلاف و تنوع عقیده، اختلاف‌های فرهنگی و مذهبی را رفع کرده و موجب وحدت و همگرایی می‌شد. الهادی برای توسعه و بهبود روابط بین ادیان یهود و نصارا (مسیحیت) و بهره‌گیری از این فرصت جهت ایجاد صلح و امنیت همراه با همزیستی مسالمت‌آمیز، احکام و ضوابط خاصی را در قالب دستورات شرعی صادر کرد و همه پیروان خود را به حسن معاشرت و رفتار انسان دوستانه فراخواند (سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی: ۱۳۹۸). هادی با مسیحیان نجران و دیگر اهل کتاب، پیمان اهل ذمه می‌بست (زباره، بی تا: ۱۳). که این پیمان‌ها شامل پیمان‌های اقتصادی نظیر اینکه اهل ذمه بایستی مقدار یک نهم از محصولات کشاورزی زمین‌هایی که از مسلمانان خریده بودند را، هر سال می‌پرداختند (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۷۸-۷۳). هدف هادی از این کار این بود که بی‌آنکه حقوق اهل ذمه را پایمال کند، زمین‌های مسلمانان به دست آنان نیافتد (عباسی العلوی،

۱۹۸۱ م: ۱۸۲). در کنار بستن قراردادهای اقتصادی و ارتباطات اجتماعی با پیروان ادیان مختلف، هادی نسبت به هدایت و تشویق آنها به دین اسلام بی تفاوت نبود به نحوی که هادی، داعیان خود را به نجران می فرستاد و آنان را به تقوای الهی و امر به معروف و نهی از منکر دستور می داد (همان: ۷۰). در صورتی که امام هادی در مبارزه فکری با مبانی مذهب اسماعیلیه، مسامحه نکرد و در برابر دیدگاه اسماعیلیان در خصوص ظاهر و باطن و نیز باورهایی که با مذهب زیدی تعارض داشت به مقابله برخاست (سلطانی، ۱۳۹۳: ۷۹). علامه عبدالواسع بن یحیی واسعی یمانی در کتاب تاریخ الیمن فرجه الهموم و الحزن فی حوادث و تاریخ الیمن، علت مبارزه امام هادی با قرامطه را در این می داند که آنها رهبر خود علی بن فضل را رسول الله (ص) می دانستند و شراب و برخی از محرکات نظیر ازدواج با محارم را حلال کرده بودند و در نگاه امام هادی از دین کاملاً مرتد شده بودند (واسعی یمانی، ۱۳۴۶ ق: ۲۳). مبارزه با قرامطه پس از هادی نه تنها رها نشد بلکه توسط فرزندان وی ادامه پیدا نمود (مادیلونگ، ۱۹۹۰ م: ۶۴-۴۸). همچنین مناسبات مذهبی زیدی نیز از زمان هادی و سپس ائمه پس از او با سایر ائمه زیدی دیگر بلاد تداوم داشت و هیچگونه در تضاد نبود به نحوی که ناصر اطروش (امام زیدیه طبرستان) و هادی الی الحق یکدیگر را در خصوص احیای مذهب زیدی قویا حمایت می کردند (قریشی، ۱۳۸۶: ۱۱۴).

۷. مناسبات سیاسی

مناسبات میان زیدیان ایران و زیدیان یمن در مرحله اول با مهاجرت داوطلبانه طبری ها برای حمایت نظامی از یحیی هادی آغاز شود. اما با استقرار دولت زیدی در یمن، دامنه آن به مناسبات فرهنگی عمیق میان طرفین گسترش یافت. بخشی از زیدیه طبرستان که به قاسمیه (طرفداران و پیروان مذهب قاسم بن ابراهیم) شهرت داشتند، هویت مستقل خود را حفظ کردند و حتی از لحاظ سیاسی رهبری و امامت را در فرزندان و نوادگان قاسم جستجو می کردند و معتقد بودند که امامت زیدی بایستی در نسل قاسم باشد و به همین دلیل امامت هادی یحیی بن الحسین مؤسس امامت زیدی یمن و دو فرزندش محمد مرتضی و احمد ناصر را به عنوان امامان خویش پذیرفتند و به رسمیت شناختند (قریشی، ۱۳۸۶: ۱۲۶). اما در این میان حکومت زیدی یحیی و فرزندانش هیچ گاه از سوی خلافت عباسی پذیرفته نشد و حکومت عباسی که به دلیل مشکلات داخلی توانایی سرکوب حکومت جدید

زیدی در یمن را نداشت، تنها اقدام به تحریک قبایل مخالف هادی و ایجاد ناامنی در حوزه حکومت وی می‌نمود (خضیری، ۱۳۸۵م: ۶۵). الهادی با تأسی از قرآن و روش حکومتداری پیامبر(ص) تا جایی که می‌توانست از رودرویی نظامی و تنش مستقیم و نیز آغاز جنگ اجتناب می‌نمود و مکاتبه و گفتگو را تا رسیدن به توافق بر سر مسائل مورد اختلاف را متوقف نمی‌نمود. نامه‌نگاری‌های الهادی با روسای قبایل و مردم حاکی از روابط مسالمت‌آمیز او در ایجاد صلح و سازش و دوستی با مخالفان است. وی برای جلوگیری از خونریزی و اتلاف سرمایه‌های مادی و انسانی، میانجیگری می‌کرد و تا حد امکان به میانجیگری‌های دیگران جواب مثبت می‌داد. برای مثال نزاع دیرینه میان قبایل خولانی و سلمانی را به صلح و آشتی رساند و نیز چالش‌های بین قبایل بنی ربیع و گروهی از سبعم را حل و فصل کرد (سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی: ۱۳۹۸).

۸. روحیه ظلم ستیزی و جهاد با دشمنان

الهادی با روحیه جهادی و ظلم ستیزی موفق شد اقتدار عباسیان را در منطقه یمن به چالش بکشد. وی امور و شئون زندگی مردم را بر اساس عدالت و ارزش‌های اسلامی، تدبیر و اداره می‌کرد و توانست با قیام به سیف و تأسیس حکومت، جامعه را از انحراف، ظلم، وابستگی و نیرنگ، پاک‌سازی کند (سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی: ۱۳۹۸). بنیان‌گذار دولت زیدی در یمن با قرامطیان نیز درگیری‌های فراوان داشت و ۳۷ مرتبه با آنان پیکار مسلحانه نمود و با شجاعت تمام در مقابل حملات آنان عقب نشینی نکرد و حتی در یکی از حملات سنگین قرامطیان که منجر به محاصره صنعاء گردید او با سخنرانی قرائی برای یاران و اصحاب خود ورق جنگ را برگرداند و حتی در شرایطی که امید با مذاکره با آنها می‌رفت، سازش نکرد. (شوقی، ۱۴۲۰ ق: ۱۸۰-۱۷۹) هادی در بین لشکریانش برای جنگ با شورشیان و قرامطه می‌گوید: «اگر بر ملک اسلام بیمناک نبودم، در یمن نمی‌ماندم و به شهر و دیار خود باز می‌گشتم. ماندن لشکر را در میان ایشان روا نمی‌دانم و جنگ با ایشان را حلال نمی‌شمارم» (حسینی، بی تا: ۱۷). و دستور داد تا آنچه غارت شده بود به مردم بازگرداند (خضیری، ۱۳۸۰: ۵۲). این حس مدارا نکردن با دشمنان اسلام که بر اساس عقاید زیدی شکل گرفته بود همواره یکی از اصول نظامی این حکومت بود و در طول ادوار مختلف ائمه بعدی نیز حفظ گردید به نحوی که امام نهم (المهدی لدین الله) در جنگ با بغات دوران خود با آنها

کوتاهی نکرد و این مبارزات در نواحی مختلف نظیر بون تداوم داشت (واسعی یمانی، ۱۳۴۶ ق: ۲۶). کشمکش‌های بسیاری بین زیدیان و قرامطه رخ داد و صنعا که مهم‌ترین شهر یمن بود، بارها بین این دو گروه ردوبدل شد. حتی در سال ۲۹۷ ق، هنگامی که هادی برخی از یارانش را به صنعا فرستاد، آنان به علت ترس از بازگشت قرامطه مجبور شدند آنجا را ترک کرده و به صعده باز گردند. (یزدانی و جان احمدی: ۱۳۹۱). یحیی بن حسین در مدت حکمرانی خود بر پایه اعتقاد راسخ به مبانی دینی و مذهبی که داشت در ابعاد مختلف فکری و نظامی با حضور و گسترش جریان اسماعیلی در مناطق یمن به خصوص در مقابل فتوحات ارضی و معنوی این فضل اسماعیلی در سرزمین‌های پیرامونی و سرایت آن به محدوده جغرافیایی خود مقاومت و محافظت نمود و تا زمان حیات خود پیروز قاطع این رویارویی مادی و معنوی بود، اما پس از وی تعرضات و شکست‌هایی از جانب این جریان به زیدیان یمن غالب گردید (خضیری، ۱۳۸۰: ۱۰۲). هادی در روزهای عادی سوار اسب ضعیفی می‌شد و هنگام جنگ سوار اسب دیگری به نام «ابالحمام» که جنگی بود، سوار می‌گشت. برخی از قبایل مانند بنی الحارث که الهادی را می‌شناختند، از اسب او به نیتش برای جنگ پی می‌بردند (موسوی نژاد، یزدانی: ۱۳۸۹).

۹. اهتمام به ترویج فرهنگ اسلامی

جنبه عملکردی بسیار مهم دیگر از عملکرد امام هادی الی الحق، جنبه فرهنگی و اجتماعی وی بود. حضرت علی (علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه می‌فرماید: «الناس علی دین رثوسهم» که نشان از اثرگذاری حکام جامعه بر فضای اجتماعی و خوی و منش مردم هستند. الهادی در حکومت داری از سیره پیامبر اکرم (صلوات‌الله‌علیه) تأسی می‌کرد و توجه ویژه به احکام حلال و حرام، اجرای حدود الهی، امر به معروف و نهی از منکر داشت. حضور در عبادات جمعی مانند نماز جماعت، نشان از رویکرد اعتقادی و مذهبی الهادی دارد (سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی: ۱۳۹۸). این روش حکومت داری تقریباً در بیشتر ائمه و حکام زیدی حفظ گردید و اثرگذاری فرهنگی آنها در جامعه آن روز مشهود بود به‌طور مثال، در بین مردم پایتخت امام المهدی بالله (نهمین امام زیدیه یمن) به کثیرالبکاء بودن و گریستن از خوف خدا در عبادات معروف بود و همواره خانه شخصی وی محل برگزاری جلسات علمی و محافل فرهنگی بود که در بسیاری از مواقع این جلسات به صورت عمومی برگزار می‌گردید و مردم می‌توانستند بدون واسطه با حاکم جامعه اسلامی آن روز یمن ارتباط برقرار

کنند (محلّی، ۱۴۲۳ ق: ج ۲، ۱۰۲). بی‌شک شخص هادی به عنوان پایه‌گذار یک جریان حکومتی نوین در بین یمنیان در ترویج این فرهنگ‌سازی حکومت‌داری اسلامی نقش مهمی داشت (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۴۴). الهادی با احیای ارزش‌های دینی-مذهبی و تأسی از روایات پیامبر (صلوات‌الله‌علیه) شخصیتی کاریزماتیک از خود نشان داد و در میان مردم نفوذ کرد. برخی منابع تاریخی شخصیت وی را مهربان و قوی‌الجثه ترسیم کرده‌اند (سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی: ۱۳۹۸). او مریشان را عیادت و یتیمان را اطعام می‌کرد و زندانیان قرآن‌دان را مأمور تعلیم دیگر زندانیان می‌کرد (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۳۸۶). فهرست بلند تصنیفات و آثار او گواهی بر برجستگی‌های بسیار علمی و فقهی و مؤید دانستی‌ها و آگاهی‌های پرشمار وی، در زمینه اهتمام به فرهنگ و تمدن اسلامی توسط اوست (محلّی، ۱۴۲۳: ج ۲، ۳۰-۲۹).

۱۰. عملکرد اقتصادی

یحیی بن حسین در بدو تشکیل حکومت، نظام مالی منظمی را اجرایی نمود که حتی برای افرادی که مذهب زیدی نداشتند اما در سایه امنیت حکومت زیدی در یمن زندگی می‌کردند را نیز شامل می‌شد. نگرش اقتصادی او به آنان این بود که چون آنان در حکومت اسلامی زکات و صدقه پرداخت نمی‌کنند درصدی از اموال خود را -یک نهم- به عنوان صلح و صدقه به حکومت پرداخت نمایند. وی همچنین بر صیانت و حفظ دارایی آنان مسر بود و اجازه تعرض به اموال آنان به علت نامسلمان بودن را نمی‌داد (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۷۱). امام هادی برای کارگزاران خود نصاب زکات و دیگر مالیات‌ها را مشخص کرده بود به نحوی که زمینی که دیم است زکات آن ۱۰/۱ است و زمینی که آبیاری (با شتر) می‌شود ۲۰/۱ مالیات گرفته می‌شد. (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۴۵). وی در دوران حکومت‌داری خود کارگزارانی را در مناطق مختلف حکومت مسئول جمع‌آوری مالیات و خراج قرار بود تا درآمدهای دولت زیدی افزایش یابد. وی این درآمدها را در امور سپاه و امور جاری حکومت به صورت دقیق و مشخص هزینه می‌نمود (خضیری، ۱۳۸۵ م: ۴۶). یحیی در دستورات اقتصادی خود به فرماندارانش ابلاغ نمود: «که جزیه بر ثروتمندان اهل ذمه چهل و هشت درهم قفلی و بر توانگران ایشان بیست و چهار درهم و بر فقیرانشان دوازده درهم و آنان که هیچ ندارند حرجی بر آنها نیست.» (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۷۷). از این رو هادی الی‌الحق به عنوان

موسس حکومت زیدی با توجه به موقعیت ممتاز یمن، پایه‌های اقتصادی حکومتش را بر جمع‌آوری زکات از محصولات کشاورزی یمنیان قرار داد (یزدانی و جان احمدی: ۱۳۹۱). وی زکات تاجران و جزیه اهل ذمه از یهود و نصارا را نیز مشخصاً، معین کرده بود (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۱۷۸). در سال ۲۹۸ ق / ۹۱۱ م، اولین دینارهایی که در دولت زیدی یمن ضرب شد، به نام الهادی بود. هر دینار حدود ۸/۲ گرم وزن و ۲۱ میلی متر قطر داشت. برخی از انواع دینار طلا نیز گاهی تا وزن ۴/۲۵ گرم هم ضرب می‌شده است. روی سکه و بر فضای داخلی آن عبارت «الهادی إلى الحق أمير المؤمنين بن رسول الله» حک شده است. در میانه و پشت سکه نیز «لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله» و در کناره‌های خارجی سکه نیز با ثبت محل و سال ضرب عبارت «بسم الله ضرب هذا الدینار فی صعده سنه ثمان و تسعين و مأتین» حک شده است (خضیری، ۱۹۹۶: ۱۷۱-۱۷۰). همچنین با از بین رفتن تعادل بین اقتصادی و فقر - ناشی از دلایلی مثل بلایای طبیعی و قحطی و گرسنگی - باعث شد از یک طرف زیدیان که در تلاش برای تأسیس اولین حکومت زیدی خود بودند، با جنگ‌های متعدد و با رنگ و بوی اقتصادی روبه رو شوند و از طرف دیگر، مردم از پرداخت زکات به هادی و کارگزارانش امتناع کردند. به واسطه همین جنگ‌ها و هزینه‌های بالای امور نظامی و ادامه یافتن خشکسالی‌های پی در پی یمن، زیدیان با کاهش درآمدهای حکومتی روبه رو شدند. بالا رفتن تعداد فقرا با کاهش درآمدهای اقتصادی، سبب تضعیف زیدیان در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و نظامی گشت. از این رو هادی الی الحق به کارگزارانش دستور داد تا یک چهارم از زکات جمع‌آوری شده را برای فقرا استفاده کنند. توجه هادی به رفع نگرانی‌های معیشتی مردم و صلح‌نامه‌های وی سبب جلب اعتماد عمومی و روسای قبایل شد. این امر چنان مؤثر بود که با وجود همه مشکلات، هنگامی که یحیی بن الحسین از بزرگان و مردم قبایل اطراف صعده برای جهاد دعوت می‌نمود در همراهی کردن او کوتاهی نمی‌کردند (سلطانی، ۱۳۹۳: ۷۵-۷۴). او بازارها را بررسی می‌کرد و برای تاجران، کالاها را - متناسب با شرایط جامعه - قیمت‌گذاری می‌کرد (عباسی العلوی، ۱۹۸۱ م: ۳۸۶).

۱۱. مردم‌داری

علاوه بر عوامل زمینه‌ساز تشکیل حکومت توسط الهادی که ذکر شد، شخصیت و روحیه الهادی یکی از عوامل تأثیرگذار در قوام حکومتش بود. الهادی دارای روحیه اجتماعی در ارتباط با اقشار مختلف مردم بود (سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی: ۱۳۹۸). هادی الی الحق اساس سیاست دولت خود را در ارتباط با مردم قرار داده بود به نحوی که در اوج اقتدار سیاسی که داشت از محبوبیت بین مردم نیز برخوردار بود، او در اطلاع از احوال مردم و حکومت‌های عالم مصمم و علاقه‌مند بود، آن‌طور که نوشته‌اند در خیلی از مواقع صبح گاهان در میدان قصر دار العدل می‌نشست تا خودش شکایات مردم را بشنود به طوری که هر درمانده‌ای که از همه نا امید می‌گشت به دارالعدل می‌آمد و به او پناهنده می‌گردید. گاهی اوقات از ابتدای صبح تا اذان ظهر به رتق و فتق مشکلات مردم می‌پرداخت و پس از آن که اذان ظهر را می‌شنید در همان میدان وضو می‌گرفت و راهی مسجد می‌گردید و حتی در بین مسیر نیز از شنیدن حرف‌های مردم غافل نمی‌گردید، سپس باز می‌گشت و دستورات حکومتی را صادر می‌نمود (واسعی یمانی، ۱۳۴۶ ق: ۲۹۶).

۱۲. اهتمام به عمرانی و آبادانی

هادی یک سال پس از تشکیل حکومت، توسعه‌طلبی را آغاز کرد (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰: ۱۸۳). در عصر یحیی‌الهادی آثار تمدنی و نهاد اجتماعی در یمن توسعه یافتند. الهادی پس از مستقر شدن در ارکان سیاسی حکومت، در کمترین مدت زمان ممکن، ابتدا صعده و سپس صنعا را مرکز حکومت خود قرار داد و تا آخرین روز حکومت، مسجد جامع صعده محل اعلام فتاوی و احکام سیاسی او بود. مرکز سیاسی شهر صنعا، با ساخت مساجد زیبا و بناهای مختلف و تأسیس و ساخت ضرابخانه رونق گرفت (جان احمدی: ۱۳۹۲). هادی در اواخر حکومت خود توانست تعصبات قبیلی که با یکدیگر درگیر باشد را پایان بخشد و برای حکومت خود نظام اداری بنیانگذاری کند و از شهر صعده پایتختی اسلامی و مرکزی برای انتشار مذهب زیدی هادوی بسازد (چلونگر و شاهمرادی، ۱۳۹۵: ۳۰۳). در زمان امام هادی الی الحق، آن‌چنان امنیت در سراسر یمن برقرار گردید بود که اگر فردی به تنهایی تصمیم می‌گرفت که از هر نقطه یمن به نقطه دیگری در هر ساعت از شبانه‌روز سفر نماید خطری متوجه او نبود، آن‌چنان که قبل از آن اینگونه نبود (همان: ۲۹۴-۲۹۳).

برخی از نمادهای شاخص تمدنی به جای مانده از حکومت زیدی یمن و قبل از آن که توسط این حکومت به اعتلاء رسید عبارت‌اند از:

- ۱- مسجد المتوکل که ۱۴۰۰ سال قبل بنا شده و مسجد قدیمی در صنعاء می‌باشد.
- ۲- باب الیمن مسجدی است که امام علی ع در آن نماز خوانده است.
- ۳- بشر اویس قرنی در تعز که شیعیان عدن برای زیارت به آنجا می‌روند.
- ۴- مقبره امام هادی الی الحق در صعده که زیارتگاه مردم محسوب می‌شود (نواب، ۱۳۹۳: ۹۵).

۱۳. علاقه و اهتمام به علم

یحیی بن حسین در کنار پرداختن به امور سیاسی از بزرگان علم و دانش در مکتب زیدی نیز بود (چلونگر و شاهمرادی، ۱۳۹۵: ۳۰۳). آثار برجای مانده از امام هادی الی الحق، موسس دولت زیدی شامل: احکام و فقه، احادیث و بیان سیره نبوی است. کتبی همچون: الفنون فی فقه مهذب ملخص، اصول الدین، منتخب فی فقه، کتاب توحید، الرضاع، تفسیر خطایا الانبیاء، المزرعه، امهات الاولاد، الامامه و اثبات النبوه و الوصیه، العهد، الولاء، القیاس، المسترشد، المسائل، البالغ المدرك فی الاصول شرحه الامام ابوطالب، الرد علی اهل الزيغ، الاراده و المشیئه، الرد علیابن الحنیفه فی الکلام علی الجبریه، بوارالقرامطه، الرد علی الامامیه، الدیانه، الخشیه، الرد علی ابن جریر، المنزله بین المنزلتین، کتاب تفسیر می‌گردد (المحلی، ۱۴۲۳: ج ۲، ۳۰-۲۹). همه این‌ها حکایت از توانمندی علمی او دارند. او علاوه بر کتابت و نوشتن آثار نثر فقهی و کلامی، در نظم و شعر نیز بسیار ماهر بود. محتوای شیعی زیدی سروده‌های وی را بیان‌کننده رویکرد اعتقادی اوست. مضامین و محور اشعار او عمدتاً برحول حقانیت نسب یا وراثت و میراث‌بری او از پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (علیه‌السلام) است (همان: ۱۳-۱۷). اطلاعات و سطره‌اش بر علم جفر، علم حروف و اعداد، بر تکاپوهای او در عرصه علم افزود (المؤیدی، ۱۹۹۷م: ج ۱۰، ۹).

۱۴. اهتمام به تربیت اسلامی فرزندان

در منابع به‌طور صریح به تعداد فرزندان یحیی بن حسین اشاره نشده است، اما اکثر فرزندان و نوادگان وی از برجستگان علمی و اخلاقی جامعه بودند و وی به تربیت و پرورش فرزندان‌اش اهتمام داشت (زرکلی، ۱۹۸۹م: ج ۷، ۱۳۵). چنانچه پس از درگذشت هادی زمانی که طبق نظریه وراثت

در مذهب زیدی فرزند ارشدش محمد المرتضی جانشین او شد (موسوی نژاد و یزدانی: ۱۳۸۶). او که در بین مردم به زهد و جهاد شناخته شده بوده و به جبرئیل اهل زمین آن زمان معروف بود و آثار علمی زیادی نیز داشت سریعاً مورد استقبال طیف‌های مختلف مردم قرار گرفت (زبارة صنعانی، ۱۹۶۱ م، ۶۹) و چون پدرش اساس دولت خود را سنت پیامبر اعلام نمود و از مردم قول وفاداری تا نابودی قرامطه گرفت (حسنی، ۱۴۲۲ ق: ۵۹۲). در وصیت امام هادی به او آمده است: «... تقوا و اطاعت خدا را انجام بده ... مسئولیت خود در قبال مردم را انجام بده» (حسنی، ۱۴۲۲ ق: ۵۹۱). زبارة معتقد است که تعلیمات سیاسی خود را در کنار پدرش الهادی آموخت. مشارکت الهادی در مقابله و منازعه با آل طریف در صنعا و شدت یافتن درگیری آنان و زندانی شدن محمد، در سال ۲۹۰ و ۲۹۱ ق، به دست آل یعفر و حبس او به مدت هشت ماه مشارکت و فعالیت سیاسی وی در عصر الهادی است (زبارة، بی تا: ۳۰-۲۹). از او آثاری چون: اصول، تفسیر القرآن، الايضاح، المناهی، الغفله و... به جای مانده است (موسوی نژاد، ۱۳۸۴: ۷۰). احمد دیگر فرزند هادی نیز که پس از برادرش محمد المرتضی رسماً امام زیدیه در یمن شد (زبارة صنعانی، ۱۹۶۱ م: ۶۲). دارای شجاعتی کم نظیر (زبارة، بی تا: ۶۱). و مدیریتی یک پارچه در کنترل بحران‌های اجتماعی آن روز نظیر هجوم‌های بی‌امان قرامطه بود (حسنی، ۱۴۲۲ ق: ۵۹۹). تا جایی که لشکر هشتاد هزار نفری قرامطه را از مناطق مسور و عدن در جنگک نغاش بیرون انداخت (زبارة صنعانی، ۱۹۶۱ م: ۷۰). وی نیز صاحب آثار برجسته‌ای چون: فی الصابیح الساطعه الانوار، الرد علی الاباضیه، مسائل المجبره عن وسوسه إبلیس و سائر الشیاطین، و نیز کتاب النجاه لمن تبع الهدی و اجتنب الردی، بود. (موسوی نژاد، ۱۳۸۴: ۷۱).

۱۵. مشروعیت سیاسی و مقبولیت مردمی

ادعای امام هادی مبنی بر در دست داشتن شمشیر حضرت علی (علیه‌السلام) که نشان مشروعیت سیاسی و مذهبی، بر تقویت موقع و جایگاه مذهبی وی در نزد علویان زیدی یمن اضافه نمود بود (ابن فند، ۲۰۰۲: ۵۶۳-۵۶۱). او با خصوصیات اخلاقی همانند پرهیزگاری، تقوا و عدالت خواهی و با بهره‌گیری از روایات متعلق به پیامبر اکرم (صلوات‌الله‌علیه) در مورد «شخصی از فرزندان او که در یمن قیام می‌کند» مشروعیت خود را تضمین کرده بود (سازندگی و یعقوبی و حسینی و قریشی: ۱۳۹۸). و یا این که به نقل از رسول خدا (صلوات‌الله‌علیه) در حالی که با دست اشاره به سوی یمن کرده و فرموده‌اند:

«مردی از فرزندانم به نام یحیی الهادی امریه معروف و نهی از منکر می کند، با او حق زنده می شود و با باطل از دنیا می رود» (المحلی، ۲۰۰۲: ج ۲، ۲۵). وجود روایاتی منسوب به امام علی (علیه السلام) نیز مبنی بر حقانیت دعوت او و گسترش عدالت در عصر وی تلاش دیگری برای تشریح مکانت مذهبی و مشروعیت به الهادی است. او برای تقویت هر چه بیشتر جایگاه و مشروعیت مذهبی اش، با تأکید بر برخی از همین نقل ها تلاش می نمود خود را پیرو رسول خدا (صلوات اله علیه) و جانشین او حضرت علی (علیه السلام) قرار دهد (ابن فند، ۲۰۰۲: ج ۲، ۵۵۶). در کنار تأثیر گذاری وی بر جامعه اجتماعی آن روز که خود ایجاد کرده بودند، باز خورد رفتار مردم با او و محبوبیت وی نزد ایشان، قابل توجه می باشد، به نحوی که در شرایط سخت، یاران او و مردمانش به طور کامل از او حمایت کردند و حتی از کشته شدن در مبارزات او با دشمنان حکومتی، که شرایط برای آنها مشخص بود هیچ ابا و ترسی نداشتند و در هر بار ندای منصور او را یاری کردند و این فقط در صناعاء که مرکز حکومت او بود اتفاق نمی افتاد بلکه در سرتاسر حکومت وی و حکامش مشهود بود (واسعی یمانی، ۱۳۴۶: ق: ۲۵).

۱۶. نقش تمدنی امام هادی رسی

هرچند سابقه تمدنی مردم یمن به قبل از اسلام باز می گشت، چنانکه در زمانی که برخی اعراب در شبه جزیره به دنبال شکار ملخ در بیابان بودند آنان با وجود اینکه هیچ رودخانه دائمی در این کشور در جریان نبود با وجود کوهستان های جوان که طبیعتی سخت و خشن را در این کشور به وجود آورده بود، توانستند با غلبه بر محیط سخت و با ایجاد دستگاه های آبیاری پیشرفته، سرزمینی حاصلخیز برای کشاورزی به وجود آورند. اما در زمان خلافت عباسی و قبل از آن خلافت اموی به اندازه بلاد مکه و مدینه و سپس کوفه و دمشق و بغداد، مورد شفقت خلفا قرار نگرفتند. اما این هادی رسی بود که با ایدئولوژی زیدی در مقابل دولت سراسری بنی عباس شجاعانه و حکیمانه قد علم نمود و در زمانی که متکلمین زیدی دیگری نیز حاضر بودند، اما شجاعت او را نداشتند، وی قیام کرد و در مسیر احیای تمدن فراموش شده مردم یمن برآمد. او ضمن مدیریت و مواجهه با انبوهی از موانع دشوار و مشکلات دنباله دار نظیر عناد دیرینه خلافت عباسی، تنش های نظامی و مذهبی با قرامطه اسماعیلی، خشک سالی های پیاپی، قحطی و... با بهره گیری از مکتب کلامی و اعتقادی قوی

خود و با پایه‌ریزی نظام فکری جامعه مردم یمن که در سالیان قبل از دعوت علنی توسط مبلغان دغدغه‌مند و خبره‌ای نظیر خود و پدرش حسین رسی - که از متکلمین بزرگ زیدی آن روز بود- و نیز بهره‌مندی از تجربه قیام‌ها و نظام‌های زیدی دیگر، دولت مذهبی خود را تأسیس نمود و پس از تثبیت و تبدیل انقلاب به دولت با تدابیر و سیاست‌گذاری‌های ایدئایی و نیز طولانی مدت اقتصادی، فرهنگی، آموزشی، آبادانی و نظامی پایه‌گذار تمدنی بر اساس مذهب و اندیشه سیاسی زیدی در یمن گردید. شخصیت و نوع عملکرد وی در اذهان مردم یمن، نوعی الگوی مقدس ساخت چنانچه پس از او هر امام زیدی که بر مسند قدرت در یمن نشست، آرمان دولت خود را تقلید از او و ادامه مسیر وی معرفی نمود. در حقیقت اقدامات و تکاپوهای سیاسی اجتماعی عمیق و ریشه‌دار او بود که موجب شد زیدیه در یمن بیش از یازده قرن ماندگار و پایدار شود. تمدن زیدی در یمن با یک پدیده به نام تشکیل دولت امام هادی رسی در سال ۲۸۸ ظهور کرد و با حکمرانی شصت امام دیگر زیدی مقلد او تداوم و تحول یافت چنانچه اگر بگوییم تحولات و مبارزات دهه اخیر مردم مجاهد یمن برشی به جهت بازگشت به آرمان‌های اصیل مکتب زیدی در یمن می‌باشد، مطلب ناروایی نگفته‌ایم (نجفی، ۱۳۹۹: ۱۲۱-۶۷).

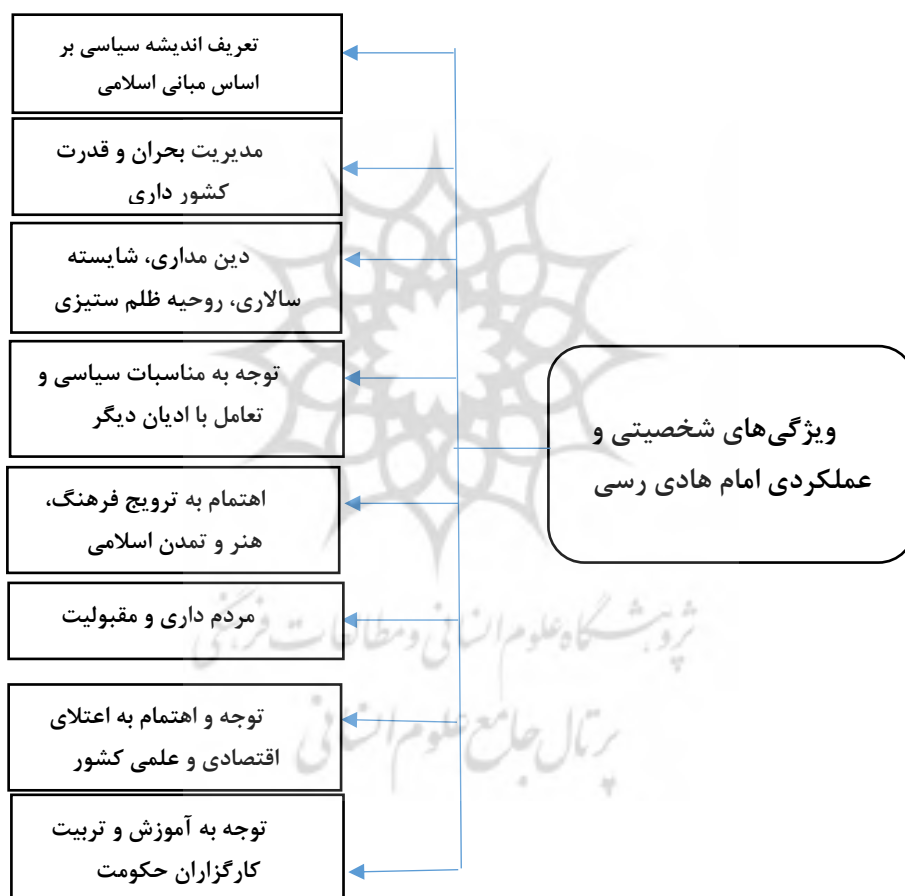
بی‌شک بررسی و تحلیل نقش تمدنی وی تنها با تمجید کامل از عملکرد وی همراه نبوده و انتقاداتی نیز بر اساس نوع نگاه‌های تمدنی مختلف وجود دارد اما قطع به یقین نقاط قوت او پررنگ تر و مشهود تر است و این رمز ماندگاری او در تاریخ، سیاست و تمدن یمن است. اما فی‌المثل یکی از انتقاداتی که به وی می‌توان خرده گرفت عدم اهتمام به تاریخ‌نگاری و جایگاه آن است و این از انسان اندیشه ورزی چون او دور از پذیرش است. در صورتی که حکومت‌های مختلف، گاه ده‌ها مورخ درباری داشتند و حتی برخی از آنها به دستور امراء برایشان فضایل تاریخی تولید می‌نمودند، اما در دولت زیدی وی اثری از مورخین نیست به طوری که پژوهشگران حوزه تاریخ یمن برای پژوهش در این حوزه با مشکل کمبود منابع به خصوص منابع دست اول مواجه هستند، که اینجانب نیز در مقاله جداگانه‌ای تحت عنوان "منابع مکتوب یمن" به طور مفصل به این موضوع پرداخته‌ام (نجفی: ۱۴۰۱) و این ممکن است برگرفته از روحیه اخلاص و عدم علاقه وی به نام و شهرت باشد.

چنانچه اکثر منابع دست اولی که از وی نامبرده‌اند کتب سیره‌ای است که پس از وی به نگارش درآمده‌اند. در کنار این موضوع، او علم را در زمان خود- همان‌طور که اشاره گردید- در یمن رشد داد. رشد علم علاوه بر ایجاد نشاط فرهنگی، به رشد مبانی تمدنی منجر می‌شود همچنان که با حضور بسیار زیادی از دانشمندان و دانشوران فرهنگی زیدیه و قدرت یافتن عالمان فرمانروا در یمن، به رشد و توسعه مبانی شیعی (زیدی) در یمن موجب گردید (جان احمدی: ۱۳۹۲).

نتیجه‌گیری

حضور و رشد شخصیتی چون یحیی‌بن‌حسین که از مؤسسين و متفکران اصلی مکتب زیدیه در یمن بود در به قدرت رسیدن زیدیان نقش مهم و کلیدی داشت. او همراه با قیام مسلحانه تصمیم گرفت افرادی همانند خودش را تربیت و پرورش دهد، تا اندیشه و افکاری که نفی ظلم می‌کردند در اقصی نقاط منطقه و در بین حکومت مرکزی آن زمان ترویج پیدا کنند، تا جایی که ریشه‌دار شدن آن تفکرات در باور نسل‌های بعدی، موجب تبدیل حکومت زیدی به تمدن زیدی در یمن در طول حدود یازده قرن حکمرانی زیدیه با نزدیک به شصت امام زیدی گردید. اندیشه سیاسی و اصول کلامی و فقهی امام هادی متأثر از تمدن اسلامی و مشی جریان‌ها و انقلاب‌های آزادی‌بخش زیدی آن روز در پهنه جهان اسلام بود. وی با داشتن برجستگی‌های اخلاقی نظیر: روحیه ظلم‌ستیزی و جهاد با دشمنان، دینمداری و شایسته‌سالاری، مردم‌داری و اهتمام به عمران و آبادانی بلاد، تعامل با ادیان ابراهیمی و اهتمام به فراگیر شدن فرهنگ و تمدن اسلامی در جامعه و ضمن اینکه سیاست‌مداری متبحر و عالمی اندیشه‌ورز بود پس از نیل به قدرت از آرمان‌های اعتقادی و مبانی فکری خود دور نشد و این یکی از زوایای مهم از زندگی این رهبر مجاهد و الگو و تمدن‌ساز می‌باشد. وی در عملکرد سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی دوران خود نیز رسالت تمدنی خویش را برای نسل‌های آینده زیدیه در یمن به خوبی انجام داده است. هادی الی‌الحق یک شخصیت چند وجهی است، هم در کارزار رزم حاضر می‌شود هم در منبر علم و خطابه می‌ایستد و هم در مسند و کرسی قضاوت می‌نشیند و فرزندان خود را نیز همچون خود تربیت می‌نماید و مدام در نگرش دنیا با رفتار متواضعانه و البته قاطعانه خود در بین مردم جایگاهی به‌دست می‌آورد که مردم وفادار به او

نه تنها در زمان حیات جسمانی وی به او وفادار می‌مانند، بلکه فرزندان و نوادگان خود را نیز دهه‌ها و سده‌ها به هادی الی الحق و مهم‌تر از آن اندیشه و سیره وی وفادار می‌سازند. امروز مزار امام هادی رسی که شهید مجاهدت در راه تمدن‌سازی زیدی در یمن می‌باشد، بعد از گذشت بیش از هزار سال خود از آثار تمدنی زیدیه در یمن بوده و خود مؤید صحت حقیقت داده‌های این پژوهش می‌باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم

- ابن فند، محمد بن علی بن یونس الزحیف (۲۰۰۲ م)، مآثر الأبرار فی تفصیل مجملات جواهر الاختیار یسمى اللواحق الندیة بالحدائق الوردیه، تحقیق عبدالسلام عباس الوحیة و خالد قاسم محمد المتوکل، صنعاء، انتشارات دارالامام زید بن علی الثقافه.
- برنجکار، رضا (۱۳۹۰)، آشنایی با فرق و مذاهب اسلامی، قم، انتشارات طه.
- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، گروه تاریخ (۱۳۹۰)، تاریخ تشیع، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
- توحیدی نیا، روح الله (۱۳۹۹)، پویش و رویش تعاملی زیدیه نخستین، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- جان احمدی، فاطمه (۱۳۹۲)، «تاریخ سیاسی و خدمات فقهی آل رسی در یمن»، پژوهش‌های تاریخی، سال ۵، شماره ۱۹، صص ۱-۱۶.
- جان احمدی، فاطمه (۱۳۹۶)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، قم، نشر معارف.
- چلونگر، محمد علی، شاهمرادی، سید مسعود (۱۳۹۵)، دولت‌های شیعی در تاریخ، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- حسنی، ابن محمد بن یحیی بن حسین بن قاسم (بی تا)، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، تصحیح محمد عبدالله ماضی، صنعاء، مکتبه الثقافیه الدینیة.
- حسنی، احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ ق)، المصاییح، تحقیق عبدالله بن عبدالله بن احمد الحوثی، صنعاء، موسسه الامام زید بن علی.
- خضیری احمد، حسن (۱۳۸۰)، دولت زیدیه در یمن (۲۸۰ - ۲۹۸ ق. / ۸۹۳ - ۹۱۱ م)، ترجمه: احمد باد کوبه هزاوه، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- خضیری احمد، حسن (۱۳۸۵ ق)، قیام الدولة الزیدیه فی الیمن، مصر، مکتبه مدبولی.
- ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۷۷)، فرق و مذاهب کلامی، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ج اول.
- زباره الحسنی الصنعانی، محمد بن محمد (۱۹۶۱ م)، أئمة الیمن، تعز، مطبعه النصرالناصریه.
- زباره، محمد بن محمد بن یحیی (بی تا)، تاریخ الأئمة الزیدیه فی الیمن حتی العصر الحدیث، مقدمه: عزب، محمد زینهم محمد، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیة.
- زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹ م)، الاعلام قاموس تراجم الأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، بیروت، دارالعلم، جلد هشتم.
- سازندگی، محمد تقی، یعقوبی، محمد طاهر، حسینی، سید محمد رضا، قریشی، سید حسن (۱۳۹۸)، «عوامل تأثیرگذار بر قدرت الهادی الی الحق (۲۸۴-۲۹۸) در یمن»، تاریخ اسلام، سال ۹، شماره ۳۵، صص ۶۶-۴۵.

- سلطانی، حدیقه (۱۳۹۳)، پایان نامه نقش فرهنگی و تمدنی خاندان رسی در یمن تا قرن ۶ هجری، استاد راهنما: دکتر فاطمه جان احمدی، کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا (س)، تهران.
- سلطانی، مصطفی، تاریخ و عقاید زیدیه، قم، انتشارات دانشگاه ادیان، ۱۳۹۰ ش.
- شامی، فضیلت (۱۳۶۷)، تاریخ زیدیه در قرن دوم و سوم هجری، ترجمه: محمد تقفی و علی مهدی پور، شیراز، انتشارات دانشگاه شیراز.
- عباسی العلوی، علی بن محمد بن عبیدالل (۱۹۸۱ م)، سیره الی‌الحق یحیی بن حسین، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالفکر الطباعة و النشر و التوزیع.
- قریشی، سید اصغر (۱۳۸۶)، پایان نامه مناسبات زیدیه ایران و زیدیه یمن در سده‌های سوم و چهارم هجری، استاد راهنما: دکتر رضا شعبانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- مادیلونگ، ویلفرد (۱۹۹۰ م)، سیره الامام أحمد بن یحیی الناصر لدین الله، بیروت، الطبعة الاولى.
- محرمی، غلام حسن (۱۳۹۶)، درسنامه تاریخ تشیع، قم، مرکز نشر هاجر حوزه علمیه، چاپخانه زلال کوثر، چاپ ششم.
- محلی، حمیدالدین بن احمد بن محمد (۱۴۲۳ ق)، الحدائق الوردیة فی مناقب ائمة الزیدیه، تحقیق المرتضی بن زید، صنعاء، مکتبه مرکز بدر للطباعة و النشر و التوزیع.
- مشکور، محمد جواد (۱۳۷۵)، فرهنگ فرق اسلامی، مشهد، آستان قدس رضوی.
- معینی علمداری، جهانگیر (۱۳۸۰)، موانع نشانه شناختی گفتگوی تمدن‌ها، تهران، نشر هرمس.
- موسوی نژاد، سید علی (۱۳۸۴)، تراث الزیدیه، قم، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- موسوی نژاد، سید علی، یزدانی، علی (۱۳۸۹)، «پیدایش و تطور دولت زیدیه یمن»، فصلنامه تاریخ اسلام، سال ۱۱، شماره ۴۳ و ۴۴، صص ۲۷۰-۲۷۲.
- المؤیدی، مجدالدین محمد بن منصور (۱۹۹۷ م)، التحف شرح الزلف، مکتبه مرکز بدر للطباعة و النشر و التوزیع، صنعاء، الطبعة الثانية.
- نجفی، محمد جواد (۱۳۹۹)، پایان نامه تکاپوهای سیاسی اجتماعی زیدیه در یمن از آغاز تا ۴۴۴ هجری، استاد راهنما: دکتر حسین مفتخری، دانشگاه خوارزمی، تهران.
- نجفی، محمد جواد (۱۴۰۱)، نقد و بررسی منابع مکتوب تاریخ یمن در دوره اسلامی، مجموعه مقالات برتر همایش بین‌المللی همبستگی نخبگان جهان با مقاومت مردم یمن، دانشگاه شاهد، تهران.
- نواب، سید ابوالحسن (۱۳۹۳)، جغرافیای تشیع در جهان معاصر، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب.
- واسعی یمانی، عبدالواسع بن یحیی (۱۳۴۶ ق)، تاریخ الیمن فرجه الهموم و الحزن فی حوادث و تاریخ الیمن، المطبعة السلفیه، قاهره.
- همدانی، حسن بن احمد بن یعقوب (مؤلف کتاب الاکلیل) (۱۴۱۰ ق)، صفة جزیره العرب، صنعاء، مکتبه الارشاد.

■ بررسی شخصیت و عملکرد رهبران تمدن ساز جهان اسلام

همدانی، حسن بن احمد (۱۴۰۸ ق)، الاکلیل من اخبار الیمن و انساب حمیره، الکتاب العاشر فی معارف همدان و انسان‌ها و عیون اخبارها، بیروت، دار الیمنیه.

یزدانی، علی، جان احمدی، فاطمه (۱۳۹۱)، «بسترها زمینه‌ها و چالش‌های پیدایی جنبش زیدیه در یمن»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال ۳، شماره ۸، صص ۱۳۴-۱۱۳.

الیمانی، تاج الدین عبدالباقی بن عبدالمجید (۱۹۸۸ م)، بهجه الزمن فی تاریخ الیمن، تحقیق عبدالله بن محمد الحبشی و محمد احمد السنبنانی، صنعاء، دارالحکمه الیمانیه.

